

SON DÖNEM MUTASAVVIFLARINDAN MUSTAFA TAKÎ (Ö.1925) EFENDİ VE FIKHÎ YÖNÜ

Fatih ÇINAR
DİB Kayseri Eğitim Merkezi
cinar.fatih.58@hotmail.com

Mustafa Takî Efendi, ilk mecliste Sivas milletvekilliği yapmış medrese kökenli bir sūfidir. Takî Efendi, ilmî, edebî, siyâsî, kültürel, sosyal ve hukukî/fikhî alanlarda fikir beyân etmiş çok yönlü birisidir. Bu çalışmada onun bu farklı yönlerinden birisi olan, öğrenciliği ve resmî görevleri süresince yakın ilişki içerisinde olduğu fikhî yönü üzerinde durulmuştur.

Mustafa Takî Efendi'nin Kısaca Hayatı ve Tasavvufî Yönü

Mustafa Takî Efendi, ¹ Rumî 1289 (M.1873) yılında Sivas'ta dünyaya gelmiştir.² Babası Mehmet Selim Efendi, annesi Sâniye Hanım'dır. Takî Efendi, babasına nispet edilerek "Selim Efendizâde" olarak tanınmış ve bu sıfatını kitaplarında³ ve bazı makâlelerinin sonunda⁴ kendisi de kullanmıştır.

Takî Efendi, ilk ve orta öğrenimini Sivas İptidai Mektebi ve Rüştüyesinde tamamlamıştır. Sorgu hakim yardımcılığı ile memuriyet hayatına başlamış, akabinde Hafik ilçesi sorgu hakim yardımcısı olmuştur. 1894–1913 tarihleri arası Sivas adli-

¹ Meclis ve Milli Eğitim arşivlerinde ismi "Mustafa Takî" olarak geçmekte iken nüfus kaydında sadece "Mustafa" ismi vardır. Bkz. Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem(1919–1923) Ankara 1995, TBMM Vakfı Yayınları, III, s. 890.

² TBMM I. Dönem Sivas Milletvekili Mustafa Takî'nin Kısa Olumluluğu No:1590; Hacı Hasan Akyol, *İslam ve Ahlâk*, Yayla Matbaacılık, İstanbul 1981, s. 7; Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları*, DİBY, Ankara 1995, c. I, s. 70.

³ Örneğin *Kırk Hadis* isimli eserini burada zikredebiliriz. Bu eserinde eserin yazarı olarak "Sivas Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Efradından Selim Efendizâde Mustafa Takî" ismi zikredilmiştir. Bkz. ; Takî, *Kırk Hadis*, s. 1.

⁴ Örneğin *Sırât-ı Müstakim* dergisinde yayınlanan bütün yazılarının altında "Sivas'tan Selim Efendizâde Mustafa Takî" şeklinde imzası vardır. Bkz. Mustafa Takî, "Rusya'da İslâm'a Baskı Yapmaya Gerek Duyanlar", *Sırât-ı Müstakim*, c. VI, Sayı:156, Yıl:1327(M. 1909), s. 412–413; "İslamda Cihat", *Sırât-ı Müstakim*, c. VI, Sayı: 145, Yıl:1327, s. 236–237.

yesinde Zabıt Kâtibi, Başkâtip ve Mahkeme üyesi olarak görev yapmış, ⁵ 1914'te Sivas Sultânîsi Arapça öğretmenliğine atanmasıyla adliye teşkilâtından ayrılmıştır.⁶ Takî Efendi, öğretmenlik görevini milletvekili olarak Ankara'ya gidişine (22 Nisan 1920) kadar sürdürmüştür.⁷

Takî Efendi'nin iyi bir eğitim sürecinden geçtiğine resmî kaynaklar şahitlik etmektedir.⁸ Burada verilen bilgilere göre Takî Efendi, medresenin “Kelâm ve Ferâiz” bölümünden mezun olmuş, “Tefsîr-Hadîs Hocalığı” yapmış, Türkçe, Arapça ve Farsçaya son derece hâkim birisidir.⁹ Biz, Takî Efendi'nin Ermeniceye de hâkim birisi olduğunu düşünüyoruz. Kaleme aldığı bir makâlesinde İstanbul'da Ermenice yayınlanan bir gazeteye cevap verdiği belirtilmesi bu düşüncemizin temelini oluşturmaktadır.¹⁰

Takî Efendi 47 yaşında “Sivas Milletvekili” olarak ilk açılan meclise girmiş, ¹¹ çok aktif bir milletvekilliği dönemi geçirmiştir. Milletvekilliği döneminde Şer'îye, Evkaf, Adâlet, İrşâd, Anayasa, Dilekçe, Milli Eğitim komisyonlarında ve Memûrîn Muhâkemât-ı Tetkik kurulunda görevler üstlenmiştir. III. Toplantı yılında bir süre “Dilekçe Komisyon Başkanlığı”nı devam ettirmiştir.¹² Takî Efendi, milletvekilliğinin ardından tekrar görev isteminde bulunmuş 10 Kasım 1923'te Sivas İmam-Hatip Okulu Hadis ve Arapça öğretmenliğine atanmıştır.¹³ Bu görevini devam ettirdiği sırada Gürün ziyaretinde bulunurken 1 Ağustos 1925'te vefât etmiş, cenâzesi Sivas'a

⁵ Ebubekir Yücel, *Salnâme-i Vilâyet-i Sivas*, Buruciye Yayınları, Sivas 2007, s. 70.

⁶ İsmail Palakoğlu, *Gönüller Sultanı: Es-Seyyid Osman Hulusi Efendi*, Somuncu Baba Araştırma ve Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2004, s. 90; Kesenceli, Mütetekfir, s. 14.

⁷ Çoker, *Parlamento*, c. III, s. 889; Sarıkoyuncu, *Din Adamları*, c. II, s. 84.

⁸ TBMM I. Dönem Sivas Milletvekili Mustafa Takî'nin Kısa Olumluluğu ismiyle faydaladığımız arşiv belgesi No:1590.

⁹ Bu belgede Mustafa Takî Efendi'nin medrese mezunu birisi olduğu belirtilmesine karşın hangi medreseden mezun olduğu ve hocaları hakkında bilgi verilmemiştir. TBMM I. Dönem Sivas Milletvekili Mustafa Takî'nin Kısa Olumluluğu ismiyle faydaladığımız arşiv belgesi No:1590. Ancak o dönemde Sivas'ta etkin olan Gök Medrese olarak bilinen medresede yetmiş olması muhtemeldir.

¹⁰ Mustafa Takî, İslâm'da Cihad, *Sirât-ı Müstakim*, Yıl: 1327, c. VII, Sayı:172, s. 244–246.

¹¹ Sarıkoyuncu, *Din Adamları*, I, s. 70; Abdurrahman Memiş, Hâlidî Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidilik, Kitabevi, İstanbul, Tarihsiz, s. 195; Ali Sarıkoyuncu, İlk Meclisin Din Adamı Milletvekilleri, *Diyanet Dergisi*, Yıl:1993, Ankara, Sayı:28, s. 28.

¹² Çoker, *Parlamento*, c. III, s. 889. “www.kimkimdir.gen.tr” adresinden Takî'nin meclis konuşmalarının bir bölümüne ulaşmak mümkündür.

¹³ Çoker, *Parlamento*, c. III, s. 890; Burada şu noktanın altını çizmemiz gerekmektedir ki; zikredilen tarihte imam-hatip okullarının açılmamış olduğu göz önüne alınırsa burada “Sivas Sultani” mektebinin isminin yanlışlıkla “Sivas İmam-hatip okulu” olarak kayıtlara geçtiği düşünülmelidir. Yoksa açılmamış bir okulda görev yapması ve bunun resmi kayıtlara geçmesi başka türlü izah edilemez.

getirilerek Abdülvehhab Gazi -halk arasında Yukarı Tekke olarak bilinen- şehir mezarlığına defnedilmiştir.¹⁴

Aynı zamanda Nakşibendî yoluna mensup bir sūfî olan Mustafa Takî Efendi, manevî eğitimi için son Osmanlı Mebusân Meclisi'nde "Tokat Mebusu" olarak görev yapan, meşhûr âlim Mustafa Sabrî Efendi'nin yeğeni ve halk arasında "Melek Hâfız" lâkabı ile tanınan Tokatlı Mustafa Hâkî Efendi'ye (ö.1917) intisap etmiş ve kısa bir sürede icâzet alarak Sivas'ta irşâda memur kılınmıştır. Hâkî Efendi, Tokat'ta açtığı dergâhı ile irşâd faaliyetlerine ara vermeden devam etmiş, mebusluğu ile birlikte İstanbul'a yerleşen Hâkî Efendi, bir müddet Fâtih Câmîi İmam-Hatipliği görevinde bulunmuş ve vefâtı üzerine Fâtih Câmîi hazîresine defnedilmiştir. Nakşibendiliğin Hâlidîye koluna mensup olan Hâkî Efendi'nin vefâtının ardından Hâkî Efendi'nin müritleri zuhurât yolu ile Sivaslı Mustafa Takî Efendi'ye intisap etmişlerdir.¹⁵

İhramcızâde'nin sohbetlerinden tespit edildiği kadarı ile Mustafa Takî Efendi üç kişiye icâzet vermiştir. Bunlar, İhramcızâde İsmâil Hakkı Toprak(ö.1969), Bahâeddin Efendi(ö.?) ve Cizözlü Yusuf Efendi(ö.?)dir.¹⁶ Bu isimlerin dışında Mustafa Takî Efendi'nin etkilediği kimseleri ise şu şekilde sıralayabiliriz: Hasan Basri Çantay (ö.1964),¹⁷ Darendeli Hacı Hasan Efendi(ö.1984),¹⁸ Bedreddin Efendi(ö.1984),¹⁹ Darendeli Müftüsü Abdurrahman Efendi(ö?), Yoncalıklı Mehmed Efendi (ö.?), Baytarlı Mustafa Efendi (ö.?), Müezzîn Ali Efendi (ö.).²⁰

Mustafa Takî Efendi, vahdet-i vücûd anlayışını benimseyen sūfilerdendir.

¹⁴ Mustafa Takî Efendi'nin hayatı, eserleri ve fikirleri ile ilgili olarak detaylı bilgi için bkz; Fatih Çınar, *Sivas Mebusu Şeyh Hacı Mustafa Takî-Doğruyol- Hayatı, Eserleri, Fikirleri, Tesirleri*, Ankara 2004 (Basılmamış Lisans Tezi); "Millî Mücadeleinin ve İlk Meclisin Manevî Mimârlarından Sivaslı Bir Âlim: Mustafa Takî Efendi", *CÜİFD*, Sayı: IX/2, Sivas 2005, s. 169–204; "Mustafa Takî Efendi ve 'Kırk Hadis' İsimli Eseri", *Somuncu Baba*, Eylül-Ekim 2004, Yıl:11, Sayı:52, s44–45; Mithat Doğruyol, "Sivas'ta Yetişen Mümtaz Şahsiyetlerden: Hacı Mustafa Takî Efendi", *Revak*, Sivas, Aralık 1995, s. 82–84; Resul Kesenceli, "Mustafa Takî Efendi'nin Bir Eseri, Tarih-i Nür-i Muhammedi", *Somuncu Baba*, Ocak-Şubat 2001, Darendeli, Yıl:7, Sayı:30, s. 16–18.

¹⁵ Mustafa Hâkî Efendi'nin hayatı ve Takî Efendi ile ilişkisi için bkz; Recep Armut, Mustafa Hâkî, "Hayatı ve Tasavvuf Anlayışı", *AÜİF* (Yayınlanmamış Lisans Tezi) Ankara 2005; Mithat Doğruyol, "Sivas'ta Yetişen Mümtaz Şahsiyetlerden: Hacı Mustafa Takî Efendi", *Revak*, Sivas, Aralık 1995, s. 82–84; M. Kazım Toprak, *Kitâb-ı Gül-İhrâmîcızâde İsmâil Hakkı Toprak*, Sivas 2002.

¹⁶ Eraydın Selçuk, "İsmâil Hakkı Toprak", *Somuncu Baba*, Yıl:3, Sayı:11, Aralık 1996, s. 20–24.

¹⁷ Mustafa Takî Efendi ve Hasan Basri Çantay arasındaki ilişki için bkz; Mehmed Emre, *Hatıralarım*, Erhan Yayınları, İstanbul Tarihsiz, s. 64–66.

¹⁸ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz; Fatih Çınar, *Hacı Hasan Efendi ve Tasavvuf Anlayışı*, Dilek Ofset Matbaacılık, Sivas 2005.

¹⁹ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz; Fatih Çınar, *Maneviyat Öncüsü: Hacı Hâfız Bedreddin Doğruyol*, Dilek Ofset Matbaacılık, Sivas 2005.

²⁰ Bu isimler ve Mustafa Takî Efendi ile ilişkileri konusunda bkz; Fatih Çınar, "Millî Mücadeleinin ve İlk Meclislin Manevî Mimârlarından Sivaslı Bir Âlim", *CÜİFD*, Sayı IX/2, s. 173–174.

Mürşid-i kâmil'in fonksiyonu, cemaat, tarikat, râbıta, aşk, ilim, amel, nefis terbiyesi, ruh eğitimi, sohbet, sâlik, feyz, seyr u sülûk, zikir, şefaât, şükür, sabır, sehâvet, yakîn, hâl, kanaat, muhabbet, havf, recâ, sabır, haşyet, heybet, tevhîd, marifet, arş, kürsî, nûr-i Muhammedî, ölüm, dünyanın geçiciliği ve az konuşma gibi birçok tasavvufî kavram hakkında fikir beyân eden birisidir.²¹

Mustafa Takî Efendi ve Fıkıh İlmi

Mustafa Takî Efendi, geçirdiği ciddi eğitim döneminde, fıkıh ilmi ile arasında, bu ilim dalının Müslümanların günlük yaşantıları açısından önemini kavrayan birisi olarak, özel bir bağ kurmuştur. Medresede eğitim gördüğü yıllarda fıkıh ilminin değerini hisseden Takî Efendi, bu ilim dalında ihtisas yapmış ve özelde Müslümanların genelde bütün insanlığın dertlerinin bu ilmin sağlam verileri sayesinde çözülebileceğine inanmıştır. “Kelâm İlmi” ile inanç sahasındaki temel konularda uzmanlaşan Takî Efendi, ardından “Fıkıh İlmi”ne yönelmiş ve fıkıhın bir bölümü olan “Ferâiz” bölümünü başarıyla tamamlamıştır. Takî Efendi, inanç boyutundan sonra amel yani, ibâdet, ahlâk ve muamelât konularında da iyi yetişmiş ve insanları anılan alanlarda yetiştirmek için çaba ve gayret göstermiştir.²²

Fıkıh, canlı, yaşayan ve pratik hayatın şekillenmesini tesis eden bir bilim dalıdır.²³ Takî Efendi, hayatın tüm alanlarına ilkeler koyan bu aktif sistemin inceliklerine vâkıf olduktan sonra dinî, sosyal, kişisel ve toplumsal hemen her alanda fıkıh ilmini ve verilerini kullanmaya başlamıştır. Kendisi milletvekili olmadan önce “Adliye Teşkilâtı”nın çeşitli kademelerinde önemli görevler üstlenmiş, bu görevlerle beraber bildiklerini uygulama ve tecrübe elde etme imkânına da kavuşmuştur. Bu tecrübeleri ile elde ettiği birikimlerini güçlendiren Mustafa Takî Efendi, daha o yıllarda hukûkî sistem ile ilgili görüş bildirmiş ve bazı değerlendirmelerde bulunmaya başlamıştır. Örneğin “Dinin Medeniyet Üzerindeki Etkisi” başlıklı makâlesinin altına “Sivas Mahkeme Savcılığı Genel Kâtibi Mustafa Takî”²⁴ şeklinde imza koymuştur.²⁵

Usûl bilgisinin yanı sıra Mustafa Takî Efendi, fıkıh tarihi konusunda da tespitlerde bulunmuştur. Takî Efendi, fıkıh târihindeki gelişim, değişim ve dönüşüm süreçlerinin sistem üzerindeki olumlu-olumsuz etkilerini tartışmış ve içerisinde

²¹ Mustafa Takî Efendi'nin tasavvufî düşünceleri için bkz; Çınar, “Millî Mücâdelenin ve İlk Meclislin Manevî Mimârlarından Sivaslı Bir Âlim”, *CÜİFD*, s. 191–200.

²² TBMM I. Dönem Sivas Milletvekili Mustafa Takî'nin Kısa Olumluluğu ismiyle faydalandığımız arşiv belgesi No:1590.

²³ Abdülkerim Zeydân, *el-Medhal li-Dirâseti's-Şeriatil-İslâmiyye*, Müessesetü'r-Resâil, Beyrut 1982, s. 54–59.

²⁴ Takî'nin Sivas Adliyesi'ndeki bu görevi ilgili olarak bkz; Ebubekir Yücel, *Salnâme-i Vilâyet-i Sivas*, Buruciye Yayınları, Sivas 2007, s. 70.

²⁵ Mustafa Takî, “Diyânetin Medeniyete Lüzumu I”, *Beyânü'l-Hak*, c. I, sayı:26, Yıl: 1327, s. 604.

yaşadığı dönemin sıkıntılarının bir kısmının bu süreçlerin olumsuz neticelerinden kaynaklandığını ifade etmiştir.²⁶ Mustafa Takî Efendi, bu sözleriyle aslında siyaset-hukuk ilişkisine de vurgu yapmak istemiştir. Orhan Gazi (ö.1362) döneminde kaleme alınan “Askerî Nizamname”, Ebu’l-Feth Sultan Muhammed Hân (ö.1481) tarafından tesis ettirilen “Kânûn-ı Muhammedî”²⁷ ve nihâyet kendi dönemindeki “Tanzimât-ı Hayriye”²⁸ gibi düzenlemelere dikkât çekerken fıkıh tarihine yaptığı yolculuğun yanı sıra hukuk-siyaset ilişkisini de gündeme taşımak istemiştir.²⁹

Takî Efendi, zaman zaman kendisini fikhî tartışmalar içerisinde de bulmuştur. Alay Müftüsü Fahreddin Efendi ile “İdâd-ı Kuvvet”³⁰ meselesi yüzünden karşı karşıya gelmiştir. Konuyu enine boyuna bundan sonraki bölümde tartışacağımız için burada bu fikir çağrışmasına değinerek ve bu durumun Takî Efendi’nin fıkıh ilmindeki mertebesine işaret ettiğini belirterek noktalamak istiyoruz.

Mustafa Takî Efendi, fıkıh ilmi olmadan adâletin tam icra edilemeyeceğini

²⁶ Mustafa Takî, “Bir Mütâlaa”, *Beyânü’l-Hak*, c. I, sayı:25, Yıl: 1327, s. 583.

²⁷ Fâtih’in hukukî düzenlemeleri konusunda bkz; Halil İnalçık, *Osmanlı Hukukuna Giriş- Sultânî Hukuk ve Fâtih’in Kanunları*, (Osmanlı Toplum Yapısı Üzerine Derleme İçerisinde), Konya 1996, s. 217–249.

²⁸ Mustafa Takî Efendi, içtihat kapısının kapanmadığını hatta yeni karşılaşılan meselelere İslâmın bakış açısını belirleyebilmek için içtihat kapısının kullanılması gerektiğini savunmaktadır. İslâm hukukunun çok güçlü bir yapıya sahip olduğunu bu sağlam yapısı ile kıyâmete kadar meydana gelecek bütün meselelere İslâmın bakış açısını ortaya koyabileceğini bunun için de içtihat kapısının ehil eller tarafından kullanılması gerektiğini belirtir. Bkz; “Mustafa Takî, Diyanetin Medeniyete Lüzümü II”, *Beyânü’l-Hak*, c. II, Sayı:28, 1909, s. 654. Bu fikrini meclis kürsüsünde yaptığı bir konuşmasında da dile getirmiştir. Bkz; *Zabıt Ceridesi*, c. 22, s. 178–179. (30. 01. 1338, Celse:2). Takî Efendi, Osmanlının da içtihat sistemini daha sağlıklı işletme adına bazı düzenlemelere gittiğini, içerisinde bulunduğu dönemde ise bunun Tanzimât-ı Hayriye ile yapılmaya çalışıldığını söylemektedir. Bkz; Mustafa Takî, “Bir Mütâlaa”, *Beyânü’l-Hak*, c. I, sayı:25, Yıl: 1327, s. 583. Bütün bunlarla birlikte Mustafa Takî Efendi’yi modernist birisi olarak değerlendirmek mümkün değildir. O, geçmişten güç alınarak ortaya çıkan yeni meselelere çözüm getirilmesi taraftarıdır. Onun için müçtehit olacak kimsede, şu şartların bulunmasının gerektiğini belirtir: Tecrübe ehli olmalı, istişâre yapmalı, ilim ehli olmalı ve fıkıh usûlünü (Mustafa Takî, “İslâm’da Cihâd”, *Sırat-ı Müstakîm*, c. VII, sayı:172, 1327, s. 245) çok iyi bilmelidir. Bkz; Mustafa Takî, “Diyanetin Medeniyete Lüzümü I”, *Beyânü’l-Hak*, c. I, sayı:26, Yıl: 1327, s. 604; “Diyanetin Medeniyete Lüzümü II”, *Beyânü’l-Hak*, c. II, sayı:27, Yıl: 1327, s. 636; “Diyanetin Medeniyete Lüzümü III”, *Beyânü’l-Hak*, c. II, sayı:28, Yıl: 1327, s. 654; “Diyanetin Medeniyete Lüzümü IV”, *Beyânü’l-Hak*, c. II, sayı:29, Yıl: 1327, s. 685; “Diyanetin Medeniyete Lüzümü V”, *Beyânü’l-Hak*, c. II, sayı:31, Yıl: 1327, s. 725.

²⁹ Siyaset-Hukuk ilişkisi bağlamında detaylı bilgi için bkz; Ahmet Yaman, *İslâm Hukuku’nun Oluşum Süreci ve Sonrasında Siyaset ve Hukuk İlişkisi*, Esra Yayınları, İstanbul 1999, s. 29–189.

³⁰ Bu kavram o günün şartları içerisinde “Donanma Gücü Hazırlama” şeklinde anlaşılıyor ve tartışmalar da bu eksende cereyan ediyordu. Bu konuda Mustafa Takî Efendi ile Alay Müftüsü Fahreddin Efendi arasında meydana gelen fikrî ayrılıklar ve Mustafa Takî’nin Fahreddin Efendi’ye verdiği cevap ile ilgili olarak bkz; Mustafa Takî, “Açık Mektup”, *Sırat-ı Müstakîm*, c. VII, Sayı:180, Yıl: 1327, s. 379.

düşünmüştür. Bu nedenle adâlet dağıtmakla yükümlü olan hâkimlerin mutlaka hukuk fakültesi mezunu olması gerektiğini ve özellikle “İstiklâl Mahkemeleri” olarak bilinen mahkemelerdeki gibi ölüm cezası verme yetkisi olan hâkimlerde, bunun kaçınılmaz olduğunu ifâde etmiştir.³¹ Ayrıca memleketi yönetmeye tâlip olan kişilerin yani “Mebûs” adaylarının da fıkıh usûlünü iyi bilmelerini ancak bu şekilde vatanın ve milletin faydasına kanunlar çıkarılabileceği gerçeğinin altını çizmiştir.³²

Takî Efendi, İslâmın hukuk sisteminin yapısı üzerinde de durmuştur. Ona göre, “İslâm Hukuku” dayanakları/temelleri itibâriyle mükemmeldir ve her türlü dünyevî-uhrevî fiil/eylem onun sınırları içerisinde. Ama yeni yeni meydana gelen olaylara âit hükümler bu sistemde bulunmamaktadır. Örneğin “Şimendifer” yapımı câiz midir, değil midir?” sorusu “İslâm Hukuku”nun kaynaklarında olmayan bir konudur. Ama aslında bu konu da usûl ilminin yöntemleri neticesinde İslâm dâiresi içerisinde. Bu nedenle yeni ortaya çıkan meselelere hukukî ilkeler çerçevesinde bakarak yeni hükümler koymak kaçınılmaz bir durum arz etmektedir. Bu nedenle Takî Efendi, hakkında kaynaklarımızda açık hüküm belirtilmemiş konularda ictihâd yapmak sûretiyle o konu hakkındaki dînin görüşünü belirtmenin Müslümanlar açısından son derece önemli olduğunu ifâde etmeye çalışmıştır.³³

A. Mustafa Takî Efendi'nin Bazı Fikhî Meselelere Bakışı:

Mustafa Takî Efendi, fıkıh ilmini monoton bir ilim dalı olarak görmeyi fıkıh ilmine bir haksızlık olarak değerlendirmektedir. Farazî meselelerle uğraşmak yerine gelişen ve değişen dünyanın şartlarına Kur’ân, Sünnet, İcmâ, Kıyâs, Mesâlih-i Mürsele ve Sedd-i Zerâî gibi³⁴ temel dayanaklardan hareketle İslâmın bu meselelere bakışını tespit etmenin daha doğru olacağını savunmaktadır. Kendisi de büyük bir hızla gelişen ve değişen dünyaya dâir, fıkıh usûlünün aslî kaynaklarından hareketle İslâmın konuya bakış açısını her fırsatta tespit edebilmenin peşinde olmuştur. Çalışmanın seyri açısından Takî Efendi'nin hakkında bazı değerlendirmelerde bulunduğu konuları incelemenin isabetli olacağını düşünüyoruz.

1. Vatan Savunması ve İdâd-ı Kuvvet (Donanma Gücü Hazırlama)

Mustafa Takî Efendi, millî mücâdelenin en hararetli yıllarına rastlayan hayatı boyunca vatanın maddî ve manevî anlamda kurtulabilmesi için bir din bilgini olarak elinden geleni yapmaya gayret etmiştir.³⁵ Öncelikle, vatan olmayınca dînin,

³¹ *Zabıt Ceridesi*, c. 22, s. 39–40. (29. 07. 1338, Celse:1)

³² Mustafa Takî, “Mebus Nasıl Olmalı?”, *Svrât-ı Müstakîm*, c. VII, Sayı:180, Yıl: 1327, s. 412–415.

³³ *Zabıt Ceridesi*, c. XXII, s. 178–179. (30. 01. 1338, Celse:2)

³⁴ Bu kavramlar için bkz; Abdülkerim Zeydân, *el-Medhal li-Dirâseti’ş-Şerîati’l-İslâmiyye*, Müessesetü’r-Resâil, Beyrut 1982; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İz yayıncılık, İstanbul, 1999.

³⁵ Mustafa Takî Efendi'nin millî mücâdeledeki faaliyetleri için bkz; Fatih Çınar, “Mustafa Takî Efendi

birliğin, huzurun ve mutluluğun olmayacağını anlatmaya çalışmış, ardından; dinin, birliğin ve mutluluğun yaşanabilmesi için maddî anlamda alınması gereken tedbirlerin eksiksiz bir şekilde yerine getirilmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur. Takî Efendi, Hz. Peygamber'in bütün savaşlarında maddî tedbirleri en üst seviyede aldığını, sahâbenin yapılması gereken bütün önlemleri aldığını bunun bir neticesi olarak Allah'ın melekleri ile bu inançlı insanlara yardım ettiğini belirtmiştir. Sadece maddî güce de güvenmeyip samîmiyet ile hareket eden ve böylece manevî gücü de arkasına alanların bu tür mücâdelelerde başarıya ulaşabileceğini ifade etmiştir. Takî Efendi, yaşadığı dönemde de yapılan böyle bir mücâdelede gerekli tedbirlerin en üst düzeyde alınmasını yine bu maddî tedbirler ile birlikte manevî anlamda da samîmiyetin unutulmaması hâlinde başarıya ulaşabilecekleri gerçeğini hatırlatmıştır. Kısaca, bütün maddî tedbirler alındıktan sonra her şey üzerinde esas tasarruf sahibi olan Allah'a tevekkül edilmesini vatan savunması için şart görmüştür.

Takî Efendi, bu hükmü ortaya koyarken Kur'an-ı Kerim'deki: "Siz de gücünüzün yettiği kadar onlara karşı her çeşitten kuvvet biriktirin ve cihad için atlar hazırlayın ki, onlarla hem Allah'ın düşmanlarını, hem de kendi düşmanlarınızı, ayrıca Allah'ın bilip de sizin bilmediğiniz daha başkalarını korkutabilirsiniz. Allah yolunda her ne harcarsanız onun sevabı size eksiksiz ödenir ve asla haksızlığa uğratılmazsınız"³⁶ ve benzeri âyetleri³⁷ tespitlerine delil olarak sunmuştur. Ayrıca Hz. Peygamber'in bütün mücâdelelerindeki titiz uygulamaları ve sahâbenin bütün tedbirleri aldıktan sonra harekete geçmeleri de Takî Efendi'nin ilhâm kaynağı olmuştur.³⁸ Ona göre, İslâm âlimlerinin bu konudaki fikir birliği de gözden kaçırılmamalıdır. Yani bu konuda Takî Efendi, Kur'an, Sünnet, Sahabe Kavli, İcmâ ve Kıyas metotlarını kullanmış ve vatan savunması için maddî güç hazırlama gerektiğini ama bunun yanı sıra kararlı ve inançlı bir şekilde hareket ederek başarıya ulaşmanın mümkün olduğu sonucuna ulaşmıştır.³⁹

Mustafa Takî Efendi, bir yandan maddî ve manevî dengeyi korumasını tavsiye ederken, içerisinde bulunduğu hassas dönemin etkisi ile, diğer yandan da öncelikli olarak yapılması gereken işlere dikkat çekmek istemiştir. Mustafa Takî Efendi, Kurtuluş Savaşı'nın en hararetli dönemlerine denk gelen döneminde vatan

ve Millî Mücâdele", *Somuncu Baba*, Sayı:72, Ekim 2006, s. 66–68.

³⁶ Enfâl 8/60.

³⁷ Bu konudaki diğer âyetlerden bazılarını şu şekilde gösterebiliriz: Furkan 25/52; Hac 22/78; Mümtahne 60/1 vb.

³⁸ Mustafa Takî, "Sâbikîn-i İslâm ve Keyfiyet-i İntişârı Dîn", *Sebilü'r-Reşat*, c. XX, Sayı:510, Yıl:1338 (1920), s. 183–184; "İslâm Fedâkârlığı", *Sebilü'r-Reşat*, c. XX, Sayı:527, Yıl:1339 (1921), s. 218–219; "Sâbikîn-i İslâmın Fedâkârlığı", *Sebilü'r-Reşat*, c. XX, Sayı:517, Yıl:1338 (1920), s. 266–267; "İlk İslâm Mücâhitleri", *Sebilü'r-Reşat*, c. XXI, Sayı: 527, Yıl:1339 (1921), s. 54–55.

³⁹ Mustafa Takî, "Hitâbe", *Sebilü'r-Reşat*, c. XIX, Sayı:489, Yıl:1337/1919, s. 226–227.

elden giderken manevî zevklere dalarak ömür geçirme niyetinde olanlara ve bunu İslâm adına yapanlara da bir hatırlatmada bulunur. Tarikatların ve tasavvufun en önemli temsilcilerinin Hz. Ebubekir ve Hz. Ali olduğunu, onların ise sadece manevî zevkler ile ömürlerini geçirmediklerini, her türlü fiilî mücadeleye giriştikten sonra Mevlâ'ya tevekkül ettiklerini, bulanana zihinlere hatırlatır. Dolayısıyla, Takî Efendi'ye göre, manevî zevklerin arkasına sığınarak vatan savunmasını başkalarına bırakmak ve vatanın düşman ayakları altında çiğnenmesine göz yummak, evlatların birer gayr-i müslim olarak yetişmesine sebep olacağından ve camilerde, dergâhlarda Allah'a kulluk edecek kimse kalmayacağından câiz değildir.⁴⁰

Mustafa Takî Efendi, vatan savunması için gerekli olan maddî gücün ne şekilde hazırlanması gerektiği konusunda da İslâmî bir bakış açısını belirlemek için çaba ve gayret göstermiştir. Takî Efendi, "İdâd-ı Kuvvet" kavramına donanma yardımı anlamını yükleyerek, aynı başlıkla kaleme aldığı bir makâlesinde konuyu enine boyuna tartışmıştır. Bu konuda kendisini bir fikrî tartışmanın ortasında bulmuştur. Önceleri isim vermeden fikirlerini eleştirdiği Alay Müftüsü Fahreddin Efendi'ye "Açık Mektup" başlıklı makâlesi ile açık bir şekilde cevap veren Takî Efendi, konunun hassas bir konu olduğunu ve farklı değerlendirmeler ve bakış açılarından değerlendirildiği için fikir ayrılıklarının ortaya çıktığını; bu konunun hükmü konusunda bir fikir ayrılığı olmadığını ama bu hükmün bireyler üzerine ne şekilde uygulanacağı konusunun tartışmaya sebep olduğunu belirterek bu konudaki fikirlerini açıklamak için bir zemin hazırlamıştır. Ardından Takî Efendi, bazı âlimlerin Müslümanların hac ve zekât gibi temel ibâdetlerinden vazgeçip donanma yardımına katkıda bulunmaları gerektiğini ifade ettiklerini, farz olan bu fiilin, bireylere bu şekilde uygulanabilmesi için şu şartların olması gerektiğini belirtmiştir:

a. Hükümet, her türlü isrâfı terk etmeli ve altından kalkamayacağı borçlar altına girmemelidir. Bu yanlış işler yapılırken halka, temel ibâdetlerinden olan zekât ve sadaka-i fitrı bırak, donanmaya yardımda bulun, demek insafli bir davranış olmayacaktır.

b. Bu işin yerine getirilmesi için, henüz, zengin ve varlıklı olan Müslümanlar hiçbir girişimde bulunmamışlardır. Böylesine önemli bir görevi yerine getirmeyen zenginler topluluğu varken halkın asli ibâdetlerini terk etmesini istemek yanlış bir davranış olacaktır. Zenginler bu görev için üzerlerine düşenleri yapsalar orta ve alt tabakadaki vatandaşların yapacağı pek fazla bir şey kalmayacaktır.

c. Eğer hükümet israftan vazgeçer ve zenginler de bu işe gerektiği gibi el atarlarsa bu durumda donanma hazırlığı için vatandaşın üzerine düşen miktar ve şekil açıkça bir fetva ile belirtilmelidir ki, Müslümanlar bu görevlerini eksiksiz

⁴⁰ Mustafa Takî, "Hitâbe", *Sebilü'r-Reşat*, c. XIX, Sayı:487, Yıl:1337/1919, s. 203-204.

yerine getirebilsinler.

d. Eğer kişinin malı donanma gücü için verildikten sonra zekat, hac ve fitır sadakası gibi ibâdetlerine yetecek miktarda kalıyorsa o zaman bu kişi donanma yardımına mı devam etmeli, yoksa ibâdetlerini mi yerine getirmelidir? Eğer donanma yardımına devam ederse ilk yaptığı yardım, farz ise, ikinci ve daha sonraki yardımlar nâfile gayretler olacaktır. Nâfile ile uğraşmaktansa hac, zekat gibi farz olan ve sadaka-i fitır gibi vâcip olan ibâdetlerle uğraşmak daha yerinde bir hareket olacaktır.⁴¹

Bu bilgiler çerçevesinde Takî Efendi'nin sūfî kökenli birisi olarak hayatın gerçeklerini göz ardı etmeyen bir kişilik olduğuna şahit olmaktayız. Maddî ve manevî anlamda bir dengenin olması gerektiğini belirtmesi ve maddî hazırlığın bireyler üzerine uygulanış şeklini temellendirme gayreti Mustafa Takî Efendi'nin İslâm Hukuku'nun özünü anlayan ve evrensel yapısını idrâk eden birisi olduğunu gösteren numûnelerdendir. O, dinin çalışmaya ve ilerlemeye engel olmadığını aksine dinin gelişmenin ve gayretin lokomotifi konumunda olduğunu da bu vesile ile belirtmektedir.

Mustafa Takî Efendi'nin ifadeleri dikkatlice incelendiğinde onun yanlış tevek-kül anlayışlarına da karşı çıktığı gözlemlenecektir. O, tasavvuf sisteminin arkasına sığınarak tembellik yapmayı âdet hâline getirenlere tasavvufî sistemin neşvü nemâ bulduğu isimlerin hayatlarını örnek göstererek yaptıkları yanlışlığı hatırlatmaktadır ki, bu uyarıları Takî Efendi'nin tasavvufî sistemin özüne de hâkim birisi olduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir.

2. Dînî Mücâdele ve Bu Mücâdele İçin Gerekli Şartlar

Kelime anlamı olarak “çaba ve gayret göstermek, çalışmak” gibi anlamlara gelen “Cihâd”, fıkhîta içtihat yapabilecek kimseler için kullanılan “Müçtehit” kelimesinin de temelini oluşturmaktadır. İctihât kelimesi, ‘ce-he-de’ kökünden ve iftiâl babındadır ve bir şeyi elde etmek için güç ve çaba sarf etmek manasında hakikî, kıyas vb. yollarla hüküm çıkarmak manasında mecâzîdir.⁴² Cihâd kelimesinin terim manası ise, vatan ve din uğrunda çalışmak, savaşmaktır.⁴³ Cihâdın boyutları üzerinde duran âlimler nefis, şeytân, fâsık ve inanmayan kimseler ile yapılan cihâd şeklinde bazı

⁴¹ Mustafa Takî, “Açık Mektup”, *Sırât-ı Müstakim*, c. VII, Sayı:180, Yıl: 1327/1909, s. 379. Aynı makâleyi Takî Efendi, önemine binâen bu defa başka bir dergide yeniden yayımlama gereği hissetmiştir. Bkz; Mustafa Takî, “Açık Mektup”, *Beyânü'l-Hak*, c. VI, Yıl: 1329/1911, s. 2612.

⁴² Zebîdî, *Tâcu'l-arûs, min cevâhiri'l-kâmûs*, Mısır, 1300-1307, c. II, s. 329; Zemahşeri, *Esâsu'l-belağa*, Beyrut, Dâru-Sâdır, 1965, s. 156; *El-Mücemu'l-Arabîyyu'l-Esâsiyyü*, Heyet, s. 227.

⁴³ Bu konuda geniş bilgi için bkz; İdris Şâfiî, *er-Risâle*, Çevirenler: Abdulkadir Şener- İbrahim Çalıskan, TDVY, Ankara 1997, s. 263-272; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, DİBY, Ankara 1975, s. 15-30.

ayrımara gitmişler⁴⁴ bununla birlikte cihâd tâbirinden genellikle gayr-i Müslimler ile savaş anlamı anlaşılmıştır.⁴⁵

Cihâd kavramı üzerinden yapılan tartışmalar ve polemikler yıllar boyunca devam etmiştir. Bu kavram dolayısıyla İslâmın kılıçla yayıldığı, zorba bir din olduğu ve insanları baskılar neticesinde kendine mahkûm ettiği gibi yanlış ve taraflı iddialar hemen hemen her dönem gündeme taşınmıştır.⁴⁶ Mustafa Takî Efendi'nin döneminde de İslâmı gözden düşürmek için propaganda yapan kaynaklar olmuş ve bu iddialara cevaplar devrin önde gelen bilim adamları tarafından hemen verilmiştir.⁴⁷ Bu iddialara cevap verenlerden bir tanesi de Mustafa Takî Efendi'dir. O, İstanbul'da yayınlanan "Azâdâmerd(?)" isimli gazetenin 25 Teşrin evvel 1327 /M.1909 tarihli sayısının "Hem Faydasız Hem de Tehlikeli" başlıklı, baş makâlesine "İslâm Hukuk" ilkeleri çerçevesinde cevap vermiştir. Öncelikle İslâmın kılıçla yayıldığı iddiasına değinen Takî Efendi, sahâbenin hangi yollarla Müslüman olduğunu yirmi başlık altında incelemekte ve bu insanların bırakın zulmetmeyi sadece Müslüman oldukları için maruz kaldıkları akıl almaz işkenceleri dile getirmektedir. Akabinde ismi geçen gazetede yazının sahibinin iddia ettiği gibi bir anlayışın İslâm'da olmadığını vurgulamıştır. Takî Efendi, yazarın; "...Senûsilerin şeyhi İtalyanlara karşı cihât ilân etmiştir. Kumlu çöllerde serseri dolaşan bir Arap kabilesi şeyhinin, şu fevkalâde faydasız ve tehlikeli hareketinden dolayı Osmanlı vatanseverlerinden bazıları sevinçlerini ortaya koymaktadırlar"..."Serseri bir kabile reisinden siyâsî devranda paşalık beklenilemez. Fakat İstanbul'daki siyâsî mevkî sahiplerinden düşünen kimselerden azıcık da olsa insaflı şeyler duymaya hakkımız vardır. Kuralsız/hatalı düşünceler ve hayaller ortaya atıp da bu geleceği karanlık memleketin geleceğiyle oynamakta onların hiç bir hak ve yetkisi yoktur. "Cihâd" veya "Dinî Savaş" fikrini müdafaa etmek değil, ondan bahsetmek bile câiz değildir. Zira kuralsız olduktan sonra, bu husûs tehlikeden de uzak değildir." ifâdelerinin yanlı ve taraflı bir şekilde savunulduğunu ve yazarın cihâd tabiri için "Müslüman olanların birleşerek Müslüman olmayan her kavim ve millet üzerine savaş ilân etmesi" gibi bir manayı düşündüğünü, bunun ise son derece yanlı ve yanlış bir anlayış olduğunu belirtmiştir. Takî Efendi'ye göre

⁴⁴ İbn Kayyim, *Zâdû'l-Meâd*, c. II, s. 39-40.

⁴⁵ Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, c. VII, s. 97.

⁴⁶ Özellikle son dönemde yaşanan bu tarz gelişmeler için bkz; Ahmet Özel, "Cihâd", *TDVİA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 530-531; Bekir Topaloğlu, "Günümüzde Cihâd", *TDVİA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 532-534.

⁴⁷ Mustafa Takî Efendi, İslâmın zorla yayıldığı iddialarına cevap olarak ve İslâmın yanlış serüvenini ifâde etmek için çeşitli makâleleri ile bu iddialara cevap vermiştir. Bkz; Mustafa Takî, "Sâbikîn-i İslâm ve Keyfiyeti İntişârî Din", *Sebilü'r-Reşat*, c. XX, sayı:510, Yıl:1338/1920, s. 183-185; "İslâm Fedakarlığı", *Sebilü'r-Reşat*, c. XX, sayı:527, Yıl:1339/1921, s. 218-219; "Sâbikîn-i İslâmın Fedakarlığı", *Sebilü'r-Reşat*, c. XX, sayı:517, Yıl:1338/1920, s. 266-267; "İlk İslâm Mücahitleri", *Sebilü'r-Reşat*, c. XXI, sayı: 527, Yıl:1339/1921, s. 54-55.

cihâd; Müslüman olanların birleşerek Müslüman olmayanları öldürmesi ve mahvetmesi değildir. Cihâd, dinin, vatanın ve milletin çiğnenmesi durumunda meşru olan bir savunma hakkıdır. Cihâdın hayata geçirilmesi ise birçok insânî şarta ve barış içerisinde yaşama ilkesine bağlıdır.⁴⁸ Takî Efendi'ye göre "Cihâd", bir ülkenin fertleri arasında huzur varsa ve hak ihlâli yoksa meşrû değildir. Cihâdın amacı İslâm devletinin topraklarını yabancı saldırılardan korumaktır. Korunması gereken zarûri ilkelerin ihlâli cihâdın meşru olması için sebeptir. Yani, insanların din, akıl, nesil, mal ve can güvenliği tehlikeye düşerse cihâd o zaman devreye girer ve haddi aşmaksızın mücâdeleye izin verir. Yoksa cihâd, öldürmek, sindirmek ve Müslüman olmayanlara yaşam hakkı tanımamak anlamına gelmez. Ayrıca Takî Efendi, İslâm dininin bir özelliğini de gündeme taşır. Ona göre İslâm temelde manevî tedbirleri almayı isterken bununla birlikte maddî tedbirlerin de ihmâl edilmesini istemez ki, maddî tedbir ifâdesi İslâmın "Cihâd" kavramı ile karşılanan yüzüdür.⁴⁹

Takî Efendi, her şeyden önce "Cihâd" gibi şer'î bir kavramdan bahsetmek ve bu konuda söz söyleyebilmek için, kişinin cihâd hakkında bir bilgisinin/alt yapısının olması gerektiği fikrindedir. O, İslâmın en temel kavramlarından olan cihâd kavramını hakkında pervâsızca yorumlar yapılmasının ardında yatan sebepleri cehâlet ve art niyetli olmak şeklinde özetler. Her iki durumda da bu konuda söz söyleyen ve İslâmı töhmet altında bırakan kimselerin neticede cihâdî, Müslüman olanların birleşerek Müslüman olmayanları öldürmesi şeklinde, anlamalarını çok da yadsımaz. Ona göre cihâd, korunması gereken zarûretlere bir müdâhale olduğu zaman meşrudur. Bu zarûretler vatanın bütünlüğüne yönelik tehditler, can, mal, ırz, akıl ve nesil emniyetleridir. Korunması gereken bu zarûretlere yapılacak acımasız müdâhalelere karşı cihâd kavramı ile İslâmın bir savunma mekanizması geliştirdiğini belirtir.⁵⁰

Cihâd kavramını istismar ederek İslâm'a ve Müslümanlara saldırmak isteyenlere İslâm Hukuku'nda cihâd için gerekli şartları zikrederek bu kavramın aslı hüviyetini ortaya koymaya çalışan Takî Efendi, böylece haksız ve maksatlı eleştirilere bir din bilgini olarak cevap verme yoluna gitmiştir. Bunu yaparken de o günün şartları içerisinde sıcak bir gündeme sahip olan Senûsilerin İtalya zulmüne karşı ilân ettikleri cihâd hadisesini kullanmıştır. Senûsilerin Kuzey Afrika'da etkin bir tarikat

⁴⁸. Mezhepler cihâdın mubah olması için farklı şartlar öne sürmüşlerdir. Örneğin Hanefî, Mâlikî ve Hanbelilerin çoğunluğu cihâd için inananların Müslümanlara savaş ilân etmelerini ve haddi aşmalarını şart olarak kabul ederler. Şafîî ve Zâhirîler ise cihâd için karşı tarafın kâfir olmasını yeterli sebep olarak kabul etmektedirler. Ancak İslâm hukukçularının çoğunluğunun ortak fikri cihâdın mubah olması için düşmanın tecavüzünün söz konusu olmasıdır. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz; Ahmet Özel, "Cihâd", *TDVİA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 528–529.

⁴⁹. Mustafa Takî, "İslâm'da Cihâd", *Sırât-ı Müstakîm*, c. VII, Sayı:172, Yıl:1327/1908, s. 244–246.

⁵⁰. Takî, "İslâm'da Cihâd", *Sırât-ı Müstakîm*, c. VII, s. 245.

olması ve karşıtları tarafından istismar edilen cihâd kavramı ile mücâdelelerini ilân etmeleri, işin aslında ise Senûsilerin mazlûm hallerinden dolayı savunma haklarını kullandıklarını ifâde etmesi Mustafa Takî Efendi'nin olaylara nüfûzunu göstermesi bakımından önemlidir.⁵¹

3. Cezâda Aranan Şartlar

Mustafa Takî Efendi'nin hakkında bazı değerlendirmelerde bulunduğu hukukî kavramlardan bir tanesi de cezâ kavramıdır. O, cezâ kavramını gündeme taşımadan önce görev ve suç kavramlarını tanımlama ihtiyacı hissetmiştir. Takî Efendi'ye göre görev, herkesin kendisinden başkasının hakkına tecavüz etmemesidir. Ona göre insanın yapması gereken görevlerine ters düşen her harekete de suç denir. Mustafa Takî Efendi, görev ve suç ile ilgili tespitlerini şu ifâdelerle devam ettirir: "İşte bu görev ve suçlar başkasını ilgilendirmeyip kendi şahsında kalırsa buna *kişisel görevler* ve *kişisel suçlar*, denir. Sağlığı koruma, ilaç kullanarak bedeni koruma; ilim ve ibadet ile ruhu geliştirme kişisel görevlerdir ve bunların tersine yapılan hareket *kişisel suçlar* sınıfına girer. Başkalarının hakkına tecavüz boyutuna varmayıp da dışarıda bir onaylama kuvveti veya bir engel koymak şeklinde hareket edilirse buna "*İç görev*" denir. Kendi türüne bir menfaat sağlamak veya bir zararı önlemek için haddi aşma derecesine ulaşan bir onama gücü veya engelleme söz konusu olursa "*Dış görev veya Suçlar*" denir. Ve toplumsal kurumlara etkisi itibariyle iki kısma ayrılır: Birisi fakire yardımda bulunmak veya bulunmamak gibi ki karşı tarafta bir hak meydan getirmez. Dolayısıyla yapılması veya yapılmaması için bir zorlama söz konusu olamaz. Diğeri ise karşıdakine karşı bir hak söz konusu ettiği için zorlamaya veya kanun gücüne başvurulabilir. Bu kısım dış görevlerden doğan karşı tarafın doğal hakkı, iki kısma ayrılır: *Birincisi*; adi ve şahsi haklardır ki, bunu ihlal edenler, sadece zorlanarak cezalandırılmazlar. *İkincisi*; genel suç ve cezalardır ki, ihlal edenler hakkında yaptırım uygulanır. İşte bu görevler ve dış suçlar eş hakları, anne-baba hakları ile doğumdan başlayarak aile, akraba, komşular, vatandaşlar, devletin bütün fertleri ve genel insanlığa kadar derece derece genelleşir ve her birine mahsus birer isim alır. Birer manevî şahıs demek olan devletler arasında, yerine getirilmesi gereken

⁵¹. Mustafa Takî Efendi, haksızlığa uğradığını düşündüğü Senûsiler konusunu sadece bu nedenle gündeme taşımamıştır. Senûsilerin üstâdı Şeyh Ahmed'in Sivas'a sürülmesi ve İslâm Birliği Konferansı'nı Sivas'ta okuduğu hutbe ile başlatması Mustafa Takî Efendi'nin bu konuyu gündeme taşımada etkili olmuştur, denilebilir. Şeyh Ahmed'in Sivas'ta okuduğu hutbe ve etrafında cereyan eden olaylar hakkında geniş bilgi için bkz; Zülfiyar Güngör, "Sebilü'r-reşad'dan: Senûsî Tarikatı Şeyhi es-Seyyid Ahmed es-Senûsî (ö. 1933]'nin Sivas Hutbesi", *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, Ocak-Haziran 2003, yıl 4, Sayı: 10. s. 343–348; Nicola A, Ziadeh, *Tasavvuf ve Siyaset Hareketi Senûsilik*, Çev. Kadir Özköse, İstanbul 2006, s. 110; s. 77; E. E. Evans-Pritchard, *Ömer Muhtar ve Senûsilik*, Çev. Kadir Özköse, Yaşar Matbaası, Ankara 2005, s. 121, 140; Kadir Özköse, "Şeyh Ahmet Senûsî", *Sultan Şehir*, Yıl:1, Sayı:4, Sivas, 2007, s. 30–32.

bütün insanların hepsi arasında gerçek mutluluğu sağlayacak ve onları tecavüzlerden korumak için konulan hukûkî kanunlara da *ahdiyye*, *örfiye*, *sulhiye* ve *harbiye* gibi isimler alır. İşte bu kısımlardan fert veya toplumlar için dışı karşı bir sorumluluk ve göreve veya suç teşkil etmeyenleri ahlâk ilmini; bir sorumluluk ve suç doğuranları ise hukuk ilmini ilgilendirir.⁵²

Mustafa Takî Efendi, bundan sonra, suçlulara verilecek cezaların niteliğine sözü getirir ve suçların işlenmesinden sonra tekrarını önlemeye hizmet edecek sebepleri sıraladıktan sonra, ⁵³ suçluya verilecek cezânın niteliği üzerinde durur. Kanûnî cezânın suçun işlenmesinden hemen sonra verilmesinden dolayı caydırıcı etkenler içerisinde önemli bir yere sahip olduğunu belirten Takî Efendi'ye göre, suçluya verilecek cezâ, kişinin yıllarına mâl olacak bir uzunlukta olmamalıdır. Eğer suçluya böyle bir ceza verilirse suçlu, cezaya alışır ve bu uygulama kişiye ceza olmaktan çıkar. Defalarca ceza evlerine girip çıkan insanların var olmaları bunun en güzel göstergesidir. Takî Efendi'ye göre, bu kadar uzun süreli cezalar insan fitratına da aykırı uygulamalardır. Çünkü insan tek başına bu dünyada yaşamamakta ve kişiye verilecek böyle uzun süreli bir ceza, kişinin eşinin, çocuklarının ve dolayısıyla toplumun derinden etkilenmesine sebep olacaktır. Ayrıca kişi, bu uzun sürede bilimsel gelişmelerden ve insanî ilerlemelerden mahrum kalacaktır.

Mustafa Takî Efendi, verilen bu cezaların halkın gözü önünde ifa edilmesinin ibret alma açısından son derece önemli olduğunu çünkü her vatandaşın kanun kitaplarını tek tek okuyup hangi suça hangi cezânın verildiğini takip etmesinin veya hapis hânelerinin hepsini gezerek hangi suçtan dolayı kimin ne kadar cezâ aldığını öğrenmesinin mümkün olmadığını vurgular.⁵⁴

Takî Efendi'nin bu ifadelerini bir değerlendirmeye tabi tutacak olursak görürüz ki, cezâ konusunu özel olarak gündeme taşıyan Mustafa Takî Efendi'nin cezâ olayının psikolojik ve toplumsal sonuçlarına dikkat çekmek istediğini söyleyebiliriz. Psikolojik açıdan suçlulara verilen cezaların suçluyu etkileyen/tesir eden bir yönü olmalıdır. Dolayısıyla suçluya alışkanlık hâli kazandıracak nitelikteki cezalar, kişi için, ceza olmaktan çıkacaktır. Bu anlamda Takî Efendi, bazı düşünürlerin ceza evlerinde uzun süre yatanların ceza çekip çekmediklerini sorguladıklarını söyler. Ayrıca suçlu

⁵² Mustafa Takî, "Diyânetin Medeniyete Lüzumu I", *Beyânü'l-Hak*, c. I, sayı:26, Yıl: 1327, s. 604. Bu konuda geniş bilgi için bkz; Şamil Dağcı, *İslâm Cezâ Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fülller*, DİBY, Ankara 1999, s. 10–38.

⁵³ Mustafa Takî Efendi'ye göre suçların işlenmesinden sonra tekrarını yasaklamaya hizmet edecek sebepler şunlardır: Vicdanî pişmanlık, utanma ve namus duygusu, âhîret azabı ve kanûnî cezâlardır. Bkz; Mustafa Takî, "Diyânetin Medeniyete Lüzumu IV", *Beyânü'l-Hak*, c. II, sayı:29, Yıl: 1327, s. 685; "Diyânetin Medeniyete Lüzumu V", *Beyânü'l-Hak*, c. II, sayı:31, Yıl: 1327, s. 725.

⁵⁴ Mustafa Takî, "Diyânetin Medeniyete Lüzumu V", *Beyânü'l-Hak*, c. 2, sayı:31, Yıl: 1327, s. 725.

uzun süre ceza evlerinde kalırsa kendisini ıslah edecek bilimsel gelişmelerden o denli uzak kalacak demektir ki, bu cezadan beklenen bir sonuç değildir. Cezaların sosyolojik boyutlarına da dikkat çeken Takî Efendi, suçluya verilen cezadan çeşitli toplumsal grupların etkilendiğini, bunların başında kişinin eşi, çocukları ve yakın akrabaları gibi âile fertlerinin geldiğini, cezâdan etkilenen grupların bunlarla sınırlı olmadığını, halka halka genişleyerek toplumun her kesimini tesiri altında bıraktığını ifâde eder.

Mustafa Takî Efendi'nin bu konudaki görüşleri, kendisinin, insanın yapısını/ fitratını iyi tanıyan, onun sosyal alandaki konumunu göz önünde bulunduran tecrübeli bir devlet adamı olduğunu gösteren örneklerdendir. Takî Efendi'nin adliye teşkilâtında edindiği tecrübelerin ve cezaevlerinde uzun yıllar süren uygulamaların neticelerini gözlemleyen birisi olmasının bu fikirleri üzerinde son derece etkili olduğu açıktır.⁵⁵

4. Niyetlerin Cezâya Konu Olamayacağı

İlk meclisin yoğun gündemlerle toplandığı günlerden birisinde, meclisin, zimmetine para geçiren bir zâtın idâm edilmesi yönünde karar alması için bazı mebuslar söz almışlar bunun üzerine kürsüye gelen Mustafa Takî Efendi, her suçun karşılığının o oranda olması gerektiğini, zimmetine para geçiren birisinin idâm değil malın tazmîni, kınama ve ta'zir şeklinde cezalandırılması gerektiğini ifâde etmiştir.⁵⁶ Takî Efendi, muhtemelen, bu görüşünü meccellenin sekizinci maddesinde bildirilen "Beraatı zimmet asıldır."⁵⁷ kâidesine dayandırmıştır. Bu ilkedен hareketle kişinin niyetinden dolayı idâm gibi ağır bir ceza ile cezalandırılmaması gerektiğini vurgulamıştır. Takî Efendi'ye göre suç, idâmı gerektirmemektedir yani teknik tabiri ile "suç tasaddî derecesine ulaşmamıştır."⁵⁸ Bu nedenle Takî Efendi, İstanbul'a para kaçırmak için yola çıkmış birisinin Samsun'da yakalanarak tutuklanan tutuklanmasının ve idâm cezâsı gibi ağır bir cezaya çarptırmanın haksız bir eylem olduğunu söylemek istemiştir.⁵⁹ Kişilere, bu şekilde, niyetlerinden dolayı çok ağır cezaların

⁵⁵. Mustafa Takî Efendi'nin bu yönü için bkz; Çınar, "Millî Mücâdelenin ve İlk Meclisin Manevî Mimârlarından Sivaslı Bir Âlim" *CÜİFD*, Sayı IX/2, s. 174 vd.

⁵⁶. İslâm hukukunda cezalar başlıca üçe ayrılır: a- Hadler, b- Kısas ve Diyet, c- Ta'zir Cezaları. İslâm hukukuna göre suçlu hangi gruba giren suç işlemişse ona uygun bir cezâ ile cezalandırılır. Bkz; Keskiöglü, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, s. 309–322. Takî Efendi de ta'zir cezası gerektiren bir meseleden dolayı kişiye idam cezasının verilmesini eleştirmektedir.

⁵⁷. Bu kaide ve hakkındaki açıklamalar için bkz; Ali Ulvi, *Telhîsu Kavâid-i Külliye ve Istılâh-ı Fıkhiyye*, İstanbul 1317, s. 25–26.

⁵⁸. Ta'zir cezalarında iki şart aranır: a- Verilecek cezada âmme menfaati gözetilmeli, b- Ta'zir edilecek kimsenin suç işlediğine kanaat verecek delil bulunmalı. Bkz; Keskiöglü, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, s. 321.

⁵⁹. "Beraatı zimmet asıldır" maddesinin şerhi için bkz; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslamiye ve*

verilmesini hukukî bir davranış olarak görmemektedir.⁶⁰

Takî Efendi, bu şekilde hareket edilirse kişisel ve toplumsal anlamda bir düzenden bahsedilemeyeceğini, cezaların ise bunun aksine yaşanılabilir bir hayat için konulduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Eğer kişilere niyetleri okunarak birtakım cezalar verilecek olursa gücü elinde bulunduranlar sahip oldukları konumlarını koruyabilmek adına insanları cezalandırma yoluna gidebilirler ki bu adâletin değil zulmün kapsama alanında bulunan bir durumdur.

Niyetlerin cezaya konu olamayacağı ve suçta maddî unsurun aranması noktasında Hz. Peygamber'den nakdedilen şu hadisler çok önemlidir: “Yüce Allah, düşünüp tahayyül ettiklerini fiil haline dönüştürmedikçe ümmetimi affetmiştir.”⁶¹, “Kim bir iyilik yapmayı kastettiği halde yapmazsa ona yine bir sevap yazılır. Kim de bir kötülük işlemeye niyet ettiği halde onu işlemezse ona günâh yazılmaz.”⁶²

Kişiyi suç işlemediği halde niyetinden dolayı ceza vermeyi uygun gören bu haksız uygulamanın kişide ve toplumda meydana getireceği kapanması mümkün olmayan yaralar düşünüldüğünde Mustafa Takî Efendi'nin hukukun ana gayelerini özümsemiş bir kişilik portresi çizdiği görülmektedir. Bu şekilde İslâmın korunmasını emrettiği kişisel ve toplumsal haklar⁶³ hiçe sayılmış olacak ve asıl görevi bu hakları korumak olan kanunlar tam aksi bir konuma bürünecektir.

5. Suç ve Cezâ Dengesi

Mustafa Takî Efendi, “Cezâ Kanununa Eklenen Kanun Maddelerinden Elli Beşinci Maddenin Son Fıkrası” ile ilgili bazı değerlendirmelerde bulunurken seç ve ceza⁶⁴ arasında gözetilmesi gereken denge üzerinde durmuştur.⁶⁵

Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu, Bilmen Yayınları 1976, s. 257; Hayrettin Tanrıverdi, *Pratik İslâm Hukuku*, Baskı yeri ve yılı yok, s. 60–61.

⁶⁰ *Zabıt Ceridesi*, c. XXIV, s. 10. (18. 10. 1338, Celse:1)

⁶¹ Buhârî, *Sahîh*, c. VI, s. 169; İbn Mâce, *Sünen*, c. I, s. 658–659.

⁶² Buhârî, *Sahîh*, c. VIII, s. 187; Müslim, *Sahîh*, c. I, s. 117–118.

⁶³ Şahsi haklar, manevî hürriyetler, iktisadî ve sosyal haklar ve hürriyetler, siyâsî ve ödevler gibi İslâmın temelde korunması emrettiği haklar için bkz; Servet Armağan, *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, DİBY, Ankara 2001, 83–210; Osman Keskiöğlü, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*, DİBY, Ankara 1999, s. 51–55.

⁶⁴ Mustafa Takî Efendi'ye göre suç ve ceza kavramları “Cezâda Aranan Şartlar” başlığı altında açıklandığı için burada tekrar etmek istemiyoruz.

⁶⁵ Bu ceza maddesine eklenen son firkanın mâhiyetini yaptığımız çalışmalara rağmen tespit edemedik. Ama Takî Efendi'nin yaptığı itirazlardan anlaşıldığı kadarı ile ceza kanununa eklenen bu fıkra kişiye yönelik işlenen suçlara verilen cezalar ile topluma yönelik işlenen suçlara verilen cezalar arasında ayırım gözetmemektedir. Mustafa Takî Efendi de bu noktaya itiraz etmektedir. Mustafa Takî, “Cürüm-Cezâ”, *Beyânü'l-Hak*, c. V, sayı:124, Yıl: 1329, s 2254.

Takî Efendi, burada, idamı gerektiren suçlar arasında kasten adam öldürmek fiilini yer aldığını söyleyerek sözlerine başlamakta ve bu cezanın kişinin can güvenliğinin muhterem olması ilkesi ile direkt alâkalı olduğunu belirtmektedir. “Can”ın muhterem olması sebebiyle kişiye karşı işlenen suçların idama kadar gidebileceğini sözlerine ekledikten sonra suçun kişilere değil de topluma; toplumun geçmişine, günümüzdeki durumuna ve gelecekteki hâline yönelik işlendiği takdirde cezanın mâhiyetinin ne olacağı konusunu tartışmaya koyulur. Bu konuda Takî Efendi, kişinin canına kasteden bir suçluya verilen cezanın idam edilmesini haklı gördüğü gibi topluma karşı işlenen suçların da cezasının o toplumu meydana getiren bireylerin sayısınca idam edilmek olduğu fikrini benimsemiştir.⁶⁶

İslâm cezâ hukukunda suça öngörülen cezalar açısından suçlar; kısas ve diyeti gerektiren suçlar,⁶⁷ hadd cezasını gerektiren suçlar⁶⁸ ve ta’zir cezasını gerektiren suçlar şeklinde tasnif edilmiştir. Yapılan tasnifte de görüldüğü gibi idam cezası gibi ağır bir ceza şahısların hayatlarına ve vücut azalarına karşı işlenen suçlarda uygulanan bir cezadır. Toplumun tamamının hayatına ve varlığına yönelik işlenen suçların ise o oranda cezalandırılması da hadd cezaları türüne girmektedir. Burada, İslâmın toplumsal hayata verdiği önemden dolayı toplumun işleyişini zedeleyecek zina, kazf, hırsızlık, bağy, irtidâd ve şürb gibi suçlara işlenen suçun etkisi oranında suçlunun cezalandırılması esas alınmıştır.⁶⁹

Takî Efendi de cezaların işlenen suçlar ile orantılı olması gerektiği fikrini savunmaktadır. Onun fikirleri toplumsal hayata ve huzura verdiği değeri göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Ona göre, kişisel bir suç olan bireyin can emniyetine kastedildiğinde idam cezası gibi bir ceza ile karşılık veriliyorsa yaşayan bir varlık gibi gördüğü topluma yönelik/toplumun hayatına yönelik bir suç işlendiğinde o toplumun bireylerinin hepsinin hakkı bu suçun cezasına yansıtılmalıdır ki o da her bir birey için suçluyu idam etmektir. Takî Efendi’nin bu ifadeleri diğer eserlerindeki toplumsal hayatın ayakta tutulmasına yönelik mesajları ile bütünleştirildiğinde daha

⁶⁶ Burada Takî Efendi, ilk idamdan sonra suçluyu idam etmenin bir anlam taşımayacağından dolayı ilk idamdan sonra bu eylemin de bir anlam ifade etmeyeceğini belirtmiştir.

Mustafa Takî, “Cürüm-Cezâ”, *Beyâni’l-Hak*, c. V, sayı:124, Yıl: 1329, s. 2254.

⁶⁷ Bu tür suçlar kişilerin hayatına ve organlarına yönelik işlenen suçlar olup bunların cezası kitap ve sünnet ile belirlenmiştir. Bkz; Muhammed Emin İbn Âbidin, *Hâşiyetu Reddi’l-Muhtâr ale’l-dürri’l-Muhtâr Şerhi Tenvirî’l-Ebsâr*, Elif Ofset Matbaacılık, İstanbul 1984, c. VI, s. 549.

⁶⁸ Bu tür suçların toplumsal yönü ağır bastığı için toplumun hakkı olmak üzere miktarı Şâri’ tarafından kesin olarak bildirilen cezalardır. Zina, kazf, hırsızlık, bağy, irtidâd ve şürb suçlarına verilen cezalar bu türdendir. Bkz; Kemâlüddin Muhammed b. Abdî’l-Vâhid b. El-Hümâm, *Fethu’l-Kadîr ale’l-Hidâye*, Matbaatu Kübra’l-Emîriyye, Bulak 1316, c. IV, s. 112.

⁶⁹ İbrahim Çalışkan, “İslam Hukukunda Ceza Kavramı ve Hadd Cezaları”, *AÜİFD*, Ankara 1989, c. XXXI, s. 367. Dağcı, *İslâm Cezâ Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fülleri*, s. 22–30.

da anlam kazanmaktadır. Sözelimi, âile, devlet idârecileri, hürriyet ve eşitlik, komşu hakkı, büyüklere saygı, küçüklere sevgi ve sû-i zan gibi birçok toplumsal yapının temellerinin ayakta kalması için gündeme taşıdığı mesajları, onun, topluma yönelik işlenen suçlara bu denli ağır bir cezanın gerektiğini savunmasının arka planında yatan etmenleri göstermesi bakımından önemlidir.⁷⁰

6. İlmî Gelişmeler ve Dînin İlmî Gelişmelere Bakışı

Osmanlı'nın çöküşü ve Cumhuriyetin kurulması sürecinde en fazla tartışılan konulardan bir tanesi de Batı'ya bilimsel çalışmalar için gönderilen insanların durumu olmuştur. Bir kesim, Batı'ya bu amaçla gönderilen insanların hiçbir gayeye hizmet etmediklerini ve sadece Batı'nın âdetlerini, gelenek ve göreneklerini ülkeye taşıdıklarını belirterek bu insanların bilimsel çalışmalar için Batı'ya gönderilmesine karşı çıkmıştır. Buna karşın diğer bir kesim de ilmî anlamda gerilerde kaldığını ve bilimin Batı'nın elinde ileri bir noktada bulunduğunu ve bu ilmî gelişmelerden faydalanmanın İslâm açısından problem teşkil etmediğini savunmuştur.⁷¹

Mustafa Takî Efendi de bu sorun üzerinde söz söyleyenlerden birisidir. O, öncelikle yıllardır memlekette medreseli-mektepli gibi bir ayırım yapıldığını, ülkeyi kargaşaya ve içinden çıkılmaz durumlara iten en önemli sebeplerden birisinin de bu ayırım olduğunu söylemiştir. Böyle bir ayırım yanlış olduğunu belirten Takî Efendi, ilmî/bilimsel gelişmeleri takip için Batı'ya zeki ve becerikli/yetenekli bilim adamlarının gönderilmesinde bir mahzûr görmediğini hatta bu insanların Batı'ya ilmî gelişmeleri tetkik için gönderilmesinin zorunlu olduğu fikrini benimsemiştir. Çünkü memleket ağır bir savaştan çıkmış; medrese, mektep ne dersiniz deyin buralarda ciddî anlamda eğitim ve öğretim hayatını devam ettirecek ne öğretmen ne de öğrenci kalmıştır. Bu nedenle bilim ve teknolojide ilerlemiş milletlerden istifâde etmek kaçınılmaz bir hâl almıştır.

Takî Efendi, Hz. Peygamber'in: "İlim Çin'de bile olsa onu alınız."⁷² hadisini bu anlayışına delil göstermiştir. Takî Efendi, Batı'nın bilimsel gelişmelerini takip etmenin memlekete, millete ve bütün insanlığa sağlayacağı olumlu katkıyı düşünerek de İslâmın bu konuya cevaz verdiğini ifâde etmiştir. Ayrıca hadiste zikredilen Çin

⁷⁰ Mustafa Takî Efendi'nin toplumsal değerlere yaptığı vurgular için bkz; Fatih Çınar, "İslâmın Sosyal Boyutunu İfade Etmesi Açısından Mustafa Takî Efendinin "Kırk Hadis" İsimli Eseri ve Değerlendirilmesi", *Somuncu Baba*, Nisan 2007, s. 58–61.

⁷¹ Batı'ya bilim adamı göndermek sûretiyle ilmî gelişmeleri takip etmenin dînen câiz olup olmadığı konusu ilk mecliste tartışılmıştır. Bu tartışmalar için bkz; *Zabıt Ceridesi*, c. XXII, s. 425–427. (30. 08. 1338, Celse:1). Hukukî açıdan konu mecliste tartışıldığı için Takî Efendi'nin bu konudaki görüşlerine yer vermenin uygun olacağını düşündük.

⁷² İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-ilm ve faalih*, th. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyrî, Riyâd, 1994, c. I, s. 28–29, no:20–21.

Ülkesi'nin Medine'den binlerce kilometre uzakta olduğunu ve o günün şartlarında Çin'in yöneticilerinin ve halkının da Müslüman olmadıklarına dikkat çeken Takî Efendi, bugün de ister Müslüman olsun ister gayr-i Müslim olsun bilim/ilim için dünyanın her tarafına gidilebileceğini söylemiştir.⁷³

Mustafa Takî Efendi, sahip olduğu ilmî donanımı ile bilimin ülkeye, vatandaşlara ve dünya insanlarına sağlayacağı faydayı fark etmiş birisi olarak İslâmın ilme/bilime verdiği önemden hareketle konuyu değerlendirmiş ve netice bu konuda İslâmın müspet bir bakış açısı ile konuya baktığına karar vermiştir.

7. Günün Evrensel Problemi: Kadın İstismârı ve Topluma Zararları

Mecliste, açık yerlerde kadınları kullanarak suç işleyenlere verilecek cezâların görüşüldüğü sırada, Takî Efendi söz almış ve bu kanun maddesine gizli yerlerde kadınları kullanarak suç işleyenlerin de dâhil edilmesini istemiştir. Çünkü Takî Efendiye göre, bu suçlar gizli yerlerde yapılmaktadır ancak hastalıkları/neticeleri herkese yayılmaktadır.

Burada Takî Efendi, İslâm Hukuku'nun, iyiyeye ve güzel yönlendirme ilkesi olan "Mesâlih-i Mürsele"⁷⁴ ilkesini kullanmıştır. Bu, hakkında açık bir hükmün bulunmadığı ve toplumun menfaatinin gözetildiği durumlarda uygulanan bir ilkedir. Takî Efendi de toplumun menfaatine olan ve hakkında açık hüküm bulunmayan bu konuda toplumun menfaati için gizli yerlerde de bu kötü eylemi yapanların cezalandırılmasını istemiştir. Ayrıca Takî Efendi, açık yerlerde kadın oynatanlara verilen cezanın illeti ile bir *kıyaslama* yapmış ve neticesinde kapalı olan yerlerde de kadını istismar edenlerin cezâlandırılması gerektiğini söylemiştir.⁷⁵

8. Çevre Bilinci ve Ağaçlandırma Faaliyetleri

İslâm Hukuku'nda arazîler; ahâlisi Müslüman olan arazîler, barış yoluyla elde edilen arazîler, savaş yoluyla ele geçirilen arazîler ve ahâlisi sürgün edilen arazîler olmak üzere sınıflandırılmıştır. Bu arazi türlerinden bazılarından devlet hizmetlerini idâme ettirebilme adına birtakım vergiler de almıştır. Örneğin ahâlisi Müslüman olan arazîlerden öşür, barış yoluyla elde edilen arazîlerden ise haraç adı altında vergiler alınmıştır. Diğer arazi türleri hakkında ise mezhepler arasındaki fikir ayrılıklarından dolayı farklı uygulamalar gözlemlenmiştir. Osmanlı dönemine kadar bu şekilde devam eden toprak sistemi Osmanlı döneminde memlûkî, mîrî, mevkûfe, metrûke ve mevât şeklinde sınıflandırılmıştır. Memlûkî arazi kişinin şahsına âit olan arazi demektir ki, bu tür arazide kişi her türlü tasarrufa sahiptir. Mîrî arazi

⁷³ Mustafa Takî, *Kırk Hadîs*, s. 52–53.

⁷⁴ Zekiyüddin Şaban, *Usûlü'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Çev: İ. Kâfi Dönmez, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, TDVY, Ankara 2001, s. 168–177.

⁷⁵ *Zabıt Ceridesi*, c. I, s. 296. (13. 05. 1336, Celse:3)

mülkiyeti devlete işletme hakkı vatandaşa âit olan topraklara verilen isimdir ki bu arazilerin mülkiyeti devlete âit olduğu için bu tür araziler üzerinde tasarruf hakkı devletindir. Mevkûfe vakıf arazileridir. Metrûke kamuya terkedilmiş arazilere, mevât ise kimsenin tasarrufunda olmayan boş arazilere verilen isimdir.⁷⁶

İslamın başlangıcından günümüze kadar uygulanan arazi hükümlerinde topraktan mümkün olduğunca çok istifâde edebilme gayesi vardır. Bunu Tanzimât'tan sonra çıkarılan “Üç sene boz ve hâli kalan arazinin mustahakk-ı tapu olmasından asâkir-i nizâmiyenin istisnasına dâir 10 Cemâziyelâhir 1263/28 Mayıs 1847 tarihli tebliğ”de de görüyoruz. Devlet bu tarz tedbirler ile arazileri kullanılan ve faydalanılan yerler hâline getirmeyi amaçlamıştır.⁷⁷

Mustafa Takî Efendi de bu maddeye atıfta bulunarak İslâmın dünyayı mâmûr etmek için emirler gönderdiğine işaret etmiş ve imâr faaliyetlerinden birisinin de arazileri ekmek ve onları verimli hâle getirmek olduğunu belirtmiştir. Takî Efendi'nin bu konu üzerinde ısrarla durması ve bu konu ile ilgili hacimli bir kitap yazması tesadüfî değildir. Savaşlarla geçen uzun yılların ardından memleketin o gün içerisinde bulunduğu durum, Takî Efendi'nin, konuyu sıklıkla gündeme taşımasına sebep olmuştur.⁷⁸

Takî Efendi aynı konuyla ilişkili bir diğer konuyu da gündeme taşır ki o da ağaç dikmenin dinî boyutudur. O, bu konuda Hz. Peygamber'in bir hadisini delil olarak kullanarak⁷⁹ meselenin hassasiyetine dikkat çekmiştir. Aslında bu ifadelerin tavsiye niteliğinde olduğunu ama içerisinde buldukları durum gereği fert ve toplum olarak herkesin devletin topraklarını mamur etmek zorunda olduğunu ifadeye çalışmıştır. Takî Efendi, ormanların ve arazilerin korunması konusunda ise fidanları kesmemeyi, onların büyümelerine engel olmamayı, devrilmelerini önlemeyi, otları, ekinleri ezmeyi ve onlardan insanca istifâde etmeyi öğütlemiştir.⁸⁰

9. Karşılaşılan Yeni Meseleler ve Fıkîh Usûlünün Yapısı

Mustafa Takî Efendi, İslâm hukuk ilminin/fıkîh usûlünün çok güçlü bir yapısının olduğundan da bahsetmiştir. O, fıkîh usûlünün bu güçlü/sağlam yapısı ile yeni karşılaşılan meselelerin değerlendirilmesi gerektiği, farazî meseleler üzerinde

⁷⁶ Halil Cin, *Arazi, İA*, İstanbul 1991, c. III, s. 342–346. Ali Şafak, *Osmanlı Arazi Hukuku Kurallarına Kısa Bir Bakış* (Teori ve Pratik), Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, c. VI, s. 354–370.

⁷⁷ Hayreddin Karaman, *İslâmın Işığında Günün Meseleleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, c. I, s. 193–223.

⁷⁸ Mustafa Takî, *Kırk Hadis*, s. 64.

⁷⁹ “Bir kimse bir şey diker veya eker, ondan bir adam ve Allah'ın yarattığı mahlûkattan birisi o ekin şeylerden yerse yedikleri onu diken ve eken kimseye sadaka olur.” Buhari, *Edeb*, 27; Tirmizi, *Ahkâm*, 40.

⁸⁰ Mustafa Takî, *Kırk Hadis*, s. 64.

değerlendirmelerde bulunarak zaman kaybedilmemesi fikrini savunmaktadır.⁸¹

Takî Efendi'ye göre, fıkıh usûlünün bu esas ilkeleri ile birlikte içtihat yapılabilmesi için bireyin tecrübe ehli ve bilim adamları ile din bilgini istişâre etmelidir.⁸² Yine ona göre, eskiden beri İslâmın ana kaynaklarından süzülerek elde edilen fetvâlar, yine aynı kaynaklardan hareketle zamanın ve şartların değişmesi ile ortaya çıkan yeni meselelere de tatbik edilmeli ve İslâmın bu yeni olaylara bakış açısı tespit edilmelidir. Çünkü fıkıh usûlü ile yapılan işlem Allâh adına konuşma ve Allâh'ın irâdesini ortaya çıkarma iddiası taşımaktadır.⁸³ Verilen fetvâların zaman ve mekâna uygun bir hale gelmesi için Osmanlı döneminde; İkinci Sultan Orhan Gazi zamanında Alâeddin Paşa tarafından konulan askeri nizamnâme ve Ebu'l-Feth Sultan Muhammed Hân tarafından tesis ettirilen "Kânûn-ı Muhammedî" ve Kanûnî Sultan Süleyman ve diğer büyük padişahlar tarafından konulan kanunlar ve nizamnameler gibi birtakım düzenlemelere gidilmiştir.⁸⁴

Mustafa Takî Efendi, kanun maddelerinin, taklitten uzak, samimi ve ehil eller tarafından yapılmasından yanadır. Bir başka deyişle, içtihat yapacak kimse; hiç kimseyi taklit etmeye çalışmamalı, iyi niyetle yola çıkmalı ve içtihat yapmaya ehil birisi olmalıdır. Takî Efendi, maksadı, inansın inanmasın herkesin mutluluğunu sağlamak olan dinî hükümlerin beceriksiz, taklitçi ve samimi olmayan eller altında heder olup gitmesinden de yakınmaktadır.⁸⁵

Takî Efendi, bu konudaki görüşlerini meclis kürsüsünde yaptığı bir konuşmada şöyle dile getirmiştir:

"...İtiraf edelim ki, behemehal bu asırda bir fikir, yeni bir içtihat meydana gelmelidir. Haşâ, şu sözümünden İslâm fıkıhı noksandır, manâsı anlaşılmasın. Haşâ öyle bir davayı ben edemem. Fıkıh pek mükemmeldir. Kavâid-i asliye pek mükemmeldir. Onun membaları gayet şümüllüdür. Fakat bazı meseâil-i fer'îye vardır ki, "Zeyd şöyle derse, Amr şöyle olursa" gibi birtakım fetvâlar vardır. Bunlar ferdan ferdâ hadisâta göre vukû bulan istid'alara birer cevaptır. Halbuki şimdi cihanşümûl büyük işler zuhûr ediyor. Meselâ, misâl olarak arz edeyim. Nafia vekâleti şimendifer yapmak için ne yapacak? Biz bu gelişmeden geri mi duracağız? Hayır durmayacağız... İşte bütün bu meseleler için dînimizin temel hükümlerini kullanarak yeni hükümler çıkarmamız mümkündür... Meşru olan makul olan olayların hep-

⁸¹ *Zabıt Cerîdesi*, c. XXII, s. 178–179. (30. 01. 1338, Celse:2)

⁸² Mustafa Takî, "Diyânetin Medeniyete Lüzumu II", *Beyânî'l-Hak*, c. II, sayı:27, Yıl: 1327, s. 636.

⁸³ Mehmet Erdoğan, "Fıkıh Usûlünün Katılığı", *Bilimnâme II*, 2003/2, s. 176.

⁸⁴ Mustafa Takî, "Bir Mütâlaa", *Beyânî'l-Hak*, c. I, sayı:25, Yıl: 1327, s. 583. Bu anlamda değişimin zarûri olduğu ve değişimin alanı ile ilgili olarak bkz; Mehmet Erdoğan, "İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi", *MÜİFVY*, İstanbul 2000, s. 15 vd.

⁸⁵ Mustafa Takî, "Bir Mütâlaa", *Beyânî'l-Hak*, c. I, sayı:25, Yıl: 1327, s. 583.

sine hüküm vermeye bizim dinimiz kâfildir...”⁸⁶

Görüldüğü gibi Takî Efendi, İslâmın ana kaynaklarında ve usûl ilminde hiçbir problemin olmadığını, esas problemin İslâmın evrensel mesajlarını çağın şartlarına ve ihtiyaçlarına göre zamana taşıyamamakta olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Yeni içtihatların yapılmasının dinin eksikliği anlamına gelmediğini, aksine dinin her zaman ve mekândaki bütün insanlara hitâp eden evrensel yönünü ortaya çıkardığını anlatmak istemiştir. İslâmın evrenselliğini, değişen zaman ve şartlara göre verilen hükümlerin yenilenmesinde görmüştür.

“Bir vâcibin varlığı için zarûrî olan şeylerde vâciptir.”⁸⁷ ilkesi gereğince Mustafa Takî Efendi, özden, genel çerçeveden uzaklaşmadan İslâm Hukuku’nun hayatiyetini temin edecek değişikliklerin olması gerektiği fikrini benimsemiştir. Ona göre, İslâm hukukunun amacı donmak ya da hayatı dondurmamak değil, hayata hem ayak uydurmak hem de yön vermektir.⁸⁸

Sonuç

Mustafa Takî Efendi, Osmanlının yıkılışını gören ve Cumhuriyetin kuruluş aşamasındaki zorlukları derinliklerinde hisseden birisidir. Aldığı ciddi eğitim, Takî Efendi’nin bu çalkantılı dönemde hem kendisi hem de içerisinde yaşadığı toplum için rehber olmuştur. Takî Efendi, büyük bir hızla değişen dünya şartlarına İslâmın bakışını ve tavrını belirleme noktasında çaba ve gayretlerde bulunmuştur. Mustafa Takî Efendi, bu amacına “İslâm Hukuk İlmi”nin ana kaynaklarından hareketle ulaşılabileceğini düşünmüş ve bu ilim ile husûsî olarak ilgilenererek bu dalda uzmanlaşmıştır. O, fıkıh ilminin usûl ve gayesini özümseydikten sonra, bu ilim dalının incelikleri vesilesi ile özelde Müslümanların genelde bütün insanların dertlerine çözüm üretmeye çalışmıştır.

Mustafa Takî Efendi, içtihat kapısının kapanmadığı, değişen zaman ve şartlara göre yeni hükümlerin verilmesi gerektiği fikrini savunmuş ve bu girişimi ile İslâmın evrensel boyutuna vurgu yapmak istemiştir. Bu anlamda, Takî Efendi’yi bir modernist olarak değerlendirmek mümkün değildir. O, kaynağını yaklaşık bin beş yüz yıllık İslâm kültüründen alan günün meselelerine İslâmın bakış açısını belirlemeye çalışan bir hukukçudur.

Takî Efendi’nin hukuk ilmine has bir eseri bilinmemektedir. Kendisi, medresenin “Kelâm ve Ferâiz” bölümünden birisi olmasına rağmen, onun, çok tartışılan “Ferâiz” sistemine yönelik düşüncelerini tespit etmeye elimizdeki bilgiler yeterli değildir.

⁸⁶ Mustafa Takî, *Zabıt Ceridesi*, c. XXII, s. 389–390. (28. 08. 1338, Celse: 2)

⁸⁷ Seyfuddin Âmidî, *İhkâm fî usûlî’l-ahkâm*, Beyrut 1985, c. I, s. 96.

⁸⁸ Mustafa Takî, “Bir Mütâlaa”, s. 583.

Mustafa Takî Efendi'nin fıkıh ilmi ile ilgisi çok erken yaşlarda başlamış ve hayatının sonuna kadar da devam etmiştir. Adliye teşkilâtındaki hizmetleri ve ilk meclisteki faaliyetleri onun hukukla birlikteliğini perçinleyen unsurlar olmuştur. Gerek öğrencilik dönemi gerekse de resmî görevleri süresince edindiği tecrübeler ve birikimler Takî Efendi'nin İslâm Hukuku'nun özünü, evrenselliğini ve bu sistemin asla ilerlemenin önünde bir engel olmadığı fikrini yakînen anlamasına sebep olmuştur. O, İslâm hukuk sistemini dar kalıplara sığdırılmış bir hukuk sisteminden olmaktan ziyade evrensel ve gelişmenin tetikleyici unsuru olarak görmüştür. Bundan dolayı İslâmın dinamik yapısına vurgu yapmış ve içtihat kapısının bu anlamda daima açık olması gerektiği fikrini savunmuştur. Güncel birçok konu ile ilgili birtakım tespitlerde bulunan Takî Efendi bununla uygulamalı olarak nasıl içtihat yapılması gerektiğini de göstermiştir.

Mustafa Takî Efendi, ağırlıklı olarak sosyal içerikli konulara değinmiştir ki, bu onun içerisinde yaşadığı dönemin onun üzerindeki etkisinden kaynaklanmaktadır. Çünkü Takî Efendi, Osmanlının yıkılışından sonra yeni şekillenen bir devletin/milletin inşasına şahit olmuştur ki, onun, bu yeni yapılanmadan etkilenmesi ve ağırlıklı olarak sosyal yapılanma ile ilgili konularda söz söylemesi doğal bir hâdisedir.

Son söz olarak belirtmek gerekirse Mustafa Takî Efendi, ilmî, edebî, siyâsî, kültürel, sosyal ve hukukî açılardan ülkemizin son dönemi üzerinde etkili olmuş çok yönlü bir şahsiyettir. Biz bu çalışmamızda onun hukukî yönüne bir nebze de olsa değinmeye çalıştık. Takî Efendi, diğer yönleri ile de araştırılmayı hak eden bir değerdir.

Kaynakça

- Akyol Hacı Hasan, *İslam ve Ahlâk*, Yayla Matbaacılık, İstanbul 1981.
- Alıcı Lütfi, *İhramcızade İsmail Hakkı Toprak Efendi*, Es-Seyyid Osman Hulusi Efendi Vakfı Somuncu Baba Araştırma ve Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2001.
- Altuntaş İsmail Hakkı, *Nakşibendi Şeyhi İsmâil Hakkı Toprak Efendinin Hayatı*, Eserleri Ve Fikirleri, AÜİF, Ankara 1992, (Yayınlanmamış Lisans Tezi)
- Âmidî Seyfuddîn, *İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, Beyrut 1985.
- Armağan Servet, *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, DİBY, Ankara 2001.
- Bilmen Ömer Nasuhi, *Hukuku İslamiye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, Bilmen Yayınları 1976.
- Canozan Ali Şahin, *İhrâmıcızâde'nin Vakfa Hizmetleri*, Revak, Sivas 1991.
- Çınar Fatih, *Sivas Mebusu Şeyh Hacı Mustafa Takî-Doğruyol- Hayatı*, Eserleri, Fikirleri,

- Tesirleri* Ankara 2004 (Basılmamış Lisans Tezi).
- _____, *Hacı Hasan Efendi ve Tasavvuf Anlayışı*, Dilek Ofset Matbaacılık, Sivas 2005.
- _____, *Maneviyat Öncüsü: Hacı Hâfız Bedreddin Doğruyol*, Dilek Ofset Matbaacılık, Sivas 2005.
- _____, “Millî Mücâdelenin ve İlk Meclisin Manevî Mimârlarından Sivashlı Bir Âlim: Mustafa Takî Efendi”, *CÜİFD*, Sivashlı Din Bilginleri Özel Sayısı, Sayı IX/2, Sivas 2005, s.169–204.
- _____, Mustafa Takî Efendi ve “Kırk Hadis” İsimli Eseri, *Somuncu Baba*, Eylül-Ekim 2004, Yıl:11, Sayı:52, s44–45.
- _____, Mustafa Takî'nin Nûr-i Muhammedî Anlayışı, *Somuncu Baba*, Sayı:66, Nisan 2006, s.48–50.
- _____, Mustafa Takî Efendi ve Milli Mücâdele, *Somuncu Baba*, Sayı: 72, Ekim 2006, s.56–58.
- _____, İslâmın Sosyal Boyutunu İfade Etmesi Açısından Mustafa Takî Efendi'nin “Kırk Hadis” İsimli Eseri ve Değerlendirilmesi, *Somuncu Baba*, Sayı:78, Nisan 2007, s.58–61.
- _____, Mustafa Takî'nin Bir Mersiyesi, *Sultan Şehir Kültür-Sanat Dergisi*, Sivas 2008, Yıl 2, Sayı:7, s.26–28.
- Çoker Fahri, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919–1923)*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Şamil Dağcı, *İslâm Cezâ Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller*, DİBY, Ankara 1999.
- Doğruyol Mithat, Sivas'ta Yetişen Mümtaz Şahsiyetlerden: Hacı Mustafa Takî Efendi, *Revak*, Aralık 1995, Sivas, s.82–85.
- Dönmez İbrahim Kâfî, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, Zekiyüddin Şaban'dan Tercüme, TDVY, Ankara 2001.
- Eraydın Selçuk, İsmâil Hakkı Toprak, Sempozyum Tebliğleri, *Somuncu Baba*, Yıl:3, Sayı:11, Aralık 996, s.24–28.
- Erdoğan Mehmet, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, MÜİFVY, İstanbul 2000.
- _____, Fıkıh Usûlünün Katilîği, *Bilimnâme II*, 2003/2, s.171–178.
- Evans E.E. -Pritchard, *Ömer Muhtar ve Senûsilik*, Çev. Kadir Özköse, Yaşar Matbaası, Ankara 2005.
- Fatsa Mehmet, *Tasavvufta Mekkî Kolu*, Mavi Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Güngör Zülfiyar, Sebîlü'r-reşad'dan: Senûsî Tarikatı Şeyhi es-Seyyid Ahmed es-Senûsî (ö.1933)'nin Sivas Hutbesi, *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, Ocak-Haziran 2003, yıl 4, Sayı: 10. s. 343–348.
- İğdemir Uluğ, *Sivas Kongresi Tutanakları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.
- İnalçık Halil, *Osmanlı Hukukuna Giriş- Sultânî Hukuk ve Fâtih'in Kanunları*, (Osmanlı

- Toplum Yapısı Üzerine Derleme İçerisinde), Konya 1996, s.217–249.
- Karaman Hayreddin, *İslâm Hukukunda İctihad*, DİBY, Ankara 1975.
- _____, *İslâm Hukuk Tarihi*, İz yayıncılık, İstanbul, 1999.
- _____, *İslâmın Işığında Günün Meseleleri I-III*, İz Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Kesenceli Resul, Mütefekkir Olarak Mustafa Takî Efendi'de Mebus Olmanın Nitelikleri, *Somuncu Baba*, Kasım-Aralık 2000, Yıl:7, Sayı:29, s.14–17.
- Keskioğlu Osman, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*, DİBY, Ankara 1999.
- Palakoğlu İsmail, *Gönüller Sultanı: Es-Seyyid Osman Hulusi Efendi*, Somuncu Baba Araştırma ve Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2004
- Sarıkoyuncu Ali, *Milli Mücâdelede Din Adamları*, I-II, DİBY, Ankara 1995.
- _____, İlk Meclisin Din Adamı Milletvekilleri, *Diyanet Dergisi*, Yıl:1993, Ankara, Sayı:28, s.25–30.
- Özköse Kadir, Şeyh Ahmet Senûsî, *Sultan Şehir*, Yıl:1, Sayı:4, Sivas, 2007, s.30–32.
- Şaban Zekiyüddin, *Usûlü'l-Fıkıh'l-İslâmiyyi*, Dâr'u Nâfi' li't-tibâa ve'n-neşr Matbaası, Kahire 1983.
- Şafak Ali, Osmanlı Arazi Hukuku Kurallarına Kısa Bir Bakış (Teori ve Pratik), *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, c.VI, s. 354–370.
- Şâfi İdrîs, *er-Risâle*, Çevirenler: Abdulkadir Şener- İbrahim Çalışkan, TDVY, Ankara 1997.
- Tanrıverdi Hayrettin, *Pratik İslâm Hukuku*, Baskı yeri ve yılı yok.
- Takî Mustafa, Târîh-i Nûr-i Muhammedî, Birinci Cildin Birinci Cüzü Sivas Matbaası, Sivas, 1339–1341.
- _____, Târîh-i Nûr-i Muhammedî, Birinci Cildin Sekizinci Cüzü, Öğüt Matbaası, Sivas, 1339.
- _____, Târîh-i Nûr-i Muhammedî, On yedinci Cüzü, Öğüt Matbaası, Sivas, 1341.
- _____, Târîh-i Nûr-i Muhammedî, On sekizinci Cüzü Öğüt Matbaası, Sivas, 1339–1341.
- _____, *Kırk Hadis*, Mithat Paşa Sanayi Mektebi Matbaası, Sivas, 1327.
- _____, *Kırk Hadis Veya İlm-i Hâl-i Siyâsî ve İçtimâî*, Mustafa Takî, 1327, Haz: Sezgin Zabun, Es-Form Ofset, Sivas 2003.
- _____, Artık Uyanmalıyız, *Sebilü'r-Reşat*, c.XIX, sayı: 479, Yıl: 337/1919, s.115–116.
- _____, Hitâbe, *Sebilü'r-Reşat*, c.XIX, sayı: 485, Yıl: 1337/1919, s.181–182.
- _____, Hitâbe, *Sebilü'r-Reşat*, c.XIX, sayı: 487, Yıl: 1337/1919, s.203–204.
- _____, Hitâbe, *Sebilü'r-Reşat*, c.XIX, sayı: 489, Yıl: 1337/1919, s.226–227.
- _____, Sâbikîn-i İslâm ve Keyfiyeti İntişârı Din, *Sebilü'r-Reşat*, c.XX, sayı: 510, Yıl:1338/1920, s.183–185.
- _____, İslam Fedakarlığı, *Sebilü'r-Reşat*, c.XX, sayı: 527, Yıl:1339/1921, s.218–219.
- Sâbikîn-i İslâmın Fedâkarlığı, *Sebilü'r-Reşat*, c.XX, sayı: 517, Yıl:1338/1920, s.266–

- 267.
- _____, İlk İslam Mücahitleri, *Sebilü'r-Reşat*, c.XXI, sayı: 527, Yıl:1339/1921, s.54–55.
- _____, Rusya'da Tazyik-i İslâm'a Lüzum Gösterenler, *Sırât-ı Müstakîm*, c.VI, Sayı:156, Yıl: 1327, s.412–413.
- _____, İn'ikâsât, *Sırât-ı Müstakîm*, c.VI, Sayı:145, Yıl: 1327, s.236–237.
- _____, İslâm'da Cihad, *Sırât-ı Müstakîm*, c.VII, Sayı:172, Yıl: 1327, s.244–246.
- _____, İ'dâd-ı Kuvvet, *Sırât-ı Müstakîm*, c.VII, Sayı:172, Yıl: 1327, s.256–257.
- _____, Açık Mektup, *Sırât-ı Müstakîm*, c.VII, Sayı:180, Yıl: 1327, s.379.
- _____, Mebus Nasıl Olmalı?, *Sırât-ı Müstakîm*, c.VII, Sayı:180, Yıl: 1327, s.412-415.
- _____, Diyânetin Medeniyete Lüzumu I, *Beyânü'l-Hak*, c.I, sayı:26, Yıl: 1327, s.604.
- _____, Diyânetin Medeniyete Lüzumu II, *Beyânü'l-Hak*, c.II, sayı:27, Yıl: 1327, s.636.
- _____, Diyânetin Medeniyete Lüzumu III, *Beyânü'l-Hak*, c.II, sayı:28, Yıl: 1327, s.654.
- _____, Diyânetin Medeniyete Lüzumu IV, *Beyânü'l-Hak*, c.II, sayı:29, Yıl: 1327, s.685.
- _____, "Diyânetin Medeniyete Lüzumu V", *Beyânü'l-Hak*, c.II, sayı:31, Yıl: 1327, s.725.
- _____, Bir Mütâlaa, *Beyânü'l-Hak*, c.I, sayı:25, Yıl: 1327, s.583.
- _____, Girit İçin, *Beyânü'l-Hak*, c.III, sayı:65, Yıl: 1328, s.1299.
- _____, Cürüm-Cezâ, *Beyânü'l-Hak*, c.V, sayı:124, Yıl: 1329, s.2254.
- _____, Mücâhitlerimize Yapılan Haksızlığa Reddiye, *Beyânü'l-Hak*, c.V, sayı:126, Yıl: 1329, s.2284.
- _____, İ'dâd-ı Kuvvet, *Beyânü'l-Hak*, c.VI, sayı:141, Yıl: 1329, s.2526.
- _____, Açık Mektup, *Beyânü'l-Hak*, c.VI, Yıl: 1329, s. 2612.
- _____, Rusya'da Tazyik-i İslâm'a Lüzûm Gösterenler, *Beyânü'l-Hak*, c.V, sayı:126, Yıl: 1329, s.2284.
- TBMM I. Dönem Sivas Milletvekili Mustafa Takî'nin Kısa Olumluluğu ismiyle faydalandığımız arşiv belgesi No:1590.
- Toprak M. Kazım, *Kitab-ı Gül, İhrâmızcâde İsmâil Hakkı Toprak*, Sivas 2002.
- Ulvi Ali, *Telhîsu Kavâid-i Külliye ve Istilâh-ı Fıkhiyye*, İstanbul 1317.
- Yaman Ahmet, *İslâm Hukuku'nun Oluşum Süreci ve Sonrasında Siyâset ve Hukuk İlişkisi*, Esra Yayınları, İstanbul 1999.
- Yücel Ebubekir, *Salnâme-i Vilâyet-i Sivas*, Buruciye Yayınları, Sivas 2007.
- Zeydân Abdülkerim, *el-Medhal li-Dirâseti'ş-Şerîati'l-İslâmiyye*, Müessesetü'r-Resâil, Beyrut, 1982.
- Ziadeh Nicola A, *Tasavvuf ve Siyaset Hareketi Senûsilik*, Çev. Kadir Özköse, İstanbul 2006.